

הזעזועים במזרח התיכון

אפרים קם, בנדטה ברטי, אודי דקל, מרק הלר, יורם שוייצר

מאז תחילתו של העשור הקודם, ובעיקר בארבע השנים האחרונות, עובר המזרח התיכון "רעידת אדמה" קשה, המשנה את פני האזור למשך שנים רבות. זעזוע זה נובע מכמה מקורות: כיבוש עיראק על ידי ארצות הברית ב-2003, אשר שינה את המבנה הפוליטי של המדינה ואת יכולותיה הצבאיות לעתיד הנראה לעין; הטלת הפוליטית-חברתית העוברת על משטרים בעולם הערבי, שכונתה בראשיתה 'האביב הערבי'; התחזקותן של תנועות אסלאמיות קיצוניות בעולם הערבי; הופעתם באזור של ארגוני טרור מסוג חדש, שהחלה בעליית 'אל-קאעדה' והגיעה לשיא עם עליית 'המדינה האסלאמית' (דאע"ש).

חומרת הזעזוע משתקפת בשורה של התפתחויות חסרות תקדים. חמישה משטרים ערביים (בעיראק, בטוניסיה, במצרים, בלוב ובתימן) הופלו באמצעות התקוממויות מבפנים או התערבות מבחוץ, ומשטר נוסף – בסוריה – נתון לאיום חמור. במקום המשטרים שהופלו לא קמו עדיין משטרים חזקים ויציבים. אדרבה, במזרח התיכון ובשוליו צמחו משטרים חלשים שאינם שולטים בחלקים משטח מדינתם. את מקומם בשטחים אלה תופסים ארגוני טרור ומיליציות חמושות, המקרינים איום חמור הן כלפי תושבי מדינתם והן כלפי שכנותיה. במלחמות האזרחים המתנהלות בעיקר בעיראק ובסוריה, ובהיקפים מצומצמים יותר בלוב ובתימן, נהרגו מאות אלפי אנשים, רובם אזרחים, ומיליוני אנשים הפכו לפליטים, כשחלקם נעקרו מבתיים בתוך מדינותיהם ואחרים נמלטו למדינות שכנות.

כתיבתו של שער זה רוכזה על ידי אפרים קם אשר כתב את הפתיחה, את הסיכום וכן את הפרק שבו נדונו מדינות במזרח התיכון שלא נסקרו בפרקים האחרים; הפרק הדין ברקע לתהפוכות בעולם הערבי נכתב על ידי מרק הלר; הפרק המתמקד בשחקנים לא-מדינתיים נכתב על ידי יורם שוייצר; הפרק הדין במלחמת האזרחים בסוריה נכתב על ידי בנדטה ברטי; אודי דקל כתב את הפרק הדין בקואליציה נגד 'המדינה האסלאמית'.

לאחר ארבע שנים של זעזוע, קשה לומר שחלה מהפכה חיובית באופיים ובמהותם של המשטרים הערביים. על הבמה הפוליטית הופיעו שחקנים חדשים – ההמונים ברחובות ובכיכרות – שלפני כן קולם לא נשמע כמעט, אולם הופעתם תרמה אך מעט להרחבת התהליכים הדמוקרטיים ולהעמקתם במדינות הערביות, שהוכיחו כי אינן בשלות עדיין למהפך דמוקרטי מלא. מבחינה אחרת, בשלב הראשון של תקופה זו נראה היה שהאסלאם הפוליטי כובש לעצמו מעמד מרכזי בעולם הערבי, בעיקר לאחר התבלטותם של 'האחים המוסלמים' ככוח עולה במצרים והצלחתם להגיע לשלטון במדינה במחצית 2012 באמצעות בחירות דמוקרטיות. אולם כעבור שנה של שלטון הם סולקו ממנו על ידי הצבא. הארגון נותר אמנם גורם בעל משקל מחוץ למערכת הפוליטית המצרית, אולם סילוקו ממנה פגע באסלאם הפוליטי בכל העולם הערבי גם מחוץ למצרים, והארגון בוחן עתה את דרכו העתידית.

הזעזוע העובר על המדינות הערביות העמיק עוד יותר את חולשתו של העולם הערבי, הנמשכת מזה שנים. מאז שנות השבעים חסר העולם הערבי מנהיג והנהגה, ואינו מסוגל להתלכד להתמודדות משותפת עם הבעיות העיקריות המעסיקות אותו. את מקומן של ההנהגות הערביות בקביעת סדר־היום האזורי תפסו מדינות לא־ערביות: איראן, טורקיה, ובאופן חלקי גם ישראל. חולשתו של המחנה הערבי הוחמרה כתוצאה מהעובדה שעיראק וסוריה – שתיהן מדינות מפתח באזור – משותקות כיום, וגם מצרים, מנהיגת העולם הערבי, שקועה בבעיות הפנים שלה. מעבר לכל אלה, כמה מהצבאות הערביים – בעיקר בעיראק, בסוריה ובלוב – איבדו חלק ניכר מיכולותיהם הצבאיות, אך בה בעת, חלק ממערכות הנשק שהיו בידיהם נפלו בידי ארגונים ג'האדיסטיים ומשמשים אותם ללחימה נגד יריביהם.

המשברים הפנימיים העוברים על מדינות ערביות לא פגעו עד כה במצב הפנימי באיראן, אבל איראן הושפעה מהם מבחינות אחרות, בעיקר מהמתרחש במדינות הקרובות לה ביותר. משטר בשאר אל־אסד, בעל־הברית העיקרי של איראן במרחב, עמד בסכנת נפילה שאילצה את איראן לשגר לסוריה יועצים מ'משמרות המהפכה' וסיוע צבאי וכלכלי כדי לתמוך בו. מלחמת האזרחים בעיראק הנמשכת מאז 2003 פתחה לפני איראן הזדמנות היסטורית להפוך לגורם החיצוני המשפיע ביותר בעיראק, בעיקר בקרב השיעים. מהצד האחר, הופעת 'המדינה האסלאמית' מאיימת על מאחזיה של איראן בעיראק, בסוריה ובלבנון ומאלצת את המשטר האיראני להתמודד גם עם איום זה, אך היא גם הפכה את איראן לגורם חשוב בייצוב המצב במדינות אלה. בפינה אחרת של האזור – התמוטטות המערכת השלטונית בתימן והופעת החות'ים (עדה מהכת הזיידית השייכת לשיעה) כגורם מרכזי בה משחקות לידיה של איראן,

המקיימת קשרים עם החות'ים זה מכבר, ומסייעת לה לבנות לעצמה מאחז השפעה בפתחת ים סוף ומדרום לערב־הסעודית.

לתוך החלל שנוצר באזור נשאבת ארצות הברית – בעיקר בתקופת ממשל בוש הבן, אך גם כיום, בעידן של נשיא השואף לשחרר את ארצות הברית מהתפקיד של "שוטר העולם" – בניסיון לבלום את האיומים המתהווים הן כלפיה והן כלפי בעלות־בריתה. ניסיון זה בא לידי ביטוי בהתערבותה הצבאית של ארצות הברית באפגניסטן ובעיראק, בחתירתה למנוע מאיראן נשק גרעיני ובמאמציה להביא לנפילת משטרו של בשאר אל־אסד ולהביס את 'המדינה האסלאמית'. אלא שארצות הברית של 2015 אינה אותה מעצמה של שנות התשעים ותחילת העשור הקודם, אז בעקבות התמוטטות ברית המועצות היא נותרה מעצמת־העל היחידה והעזה לבצע מהלכים צבאיים נרחבים במזרח התיכון. האתגרים שעמם נדרשה ארצות הברית להתמודד מאז תחילת המאה הנוכחית המחישו את מגבלות כוחה. התערבותה באפגניסטן ובעיראק, שהותירה את שתיהן בתוהו ובוהו במחיר של אלפי אמריקאים הרוגים, לצד הקושי של ארצות הברית להתמודד עם בעיות מרכזיות באזור כדוגמת האיום הגרעיני האיראני, הבעיה הפלסטינית והופעת 'המדינה האסלאמית', וכן הביקורת עליה מצד בעלות־בריתה במזרח התיכון וגם באירופה – כל אלה פגעו במעמדה במזרח התיכון, וכרסמו ביכולתה להוביל מהלכים שיצמצמו את הזעזועים ומקורות המתח באזור. אולם יש לציין כי למרות קשיים אלה, אין לארצות הברית תחליף מעצמתי שווה־משקל במזרח התיכון, וזעזועים חדשים מובילים לפנייה אליה מצד מדינות ערביות ומערביות בציפייה שתוביל את הטיפול במשבר.

הסוגיות האזוריות הקריטיות הנמצאות כיום במוקד הטלטלה במזרח התיכון הן תוצאה של תהליכים רבי־שנים. הדברים הבאים יעסקו במשמעויותיהם ובהשלכותיהם של תהליכים אלה שבמרכזם היחלשותם של כמה מהמשטרים הערביים, ובהם משטרים מרכזיים כאלה של סוריה ועיראק, במקביל לעלייתם של שחקנים לא־מדינתיים בעלי עוצמה חסרת תקדים. הכוח המוביל שחקנים אלה כיום הוא הארגונים הג'האדיסטיים ובראשם 'המדינה האסלאמית', הנתפסים כיום כאיום העיקרי הנובע מהמזרח התיכון ומציב סימני שאלה לא רק לגבי עתידם של כמה מהמשטרים באזור, אלא גם לגבי עתיד שלמותן הטריטוריאלית של כמה מהמדינות בו. איום זה מחייב גם בחינה של דרכי המאבק בארגונים אלה ושל יכולתן של ארצות הברית ובעלות־בריתה לבלום את האיומים החדשים הנוצרים במזרח התיכון, להשפיע על סדר־היום האזורי ולייצבו.

הרקע לתהפוכות הנוכחיות בעולם הערבי

הבעיות בתפקוד הסוציו-פוליטי המאפיינות חלק גדול מן העולם הערבי בתחילת המאה ה-21 אינן ייחודיות לאזור זה של העולם, אולם אין ספק כי הן מדבקות ואלומות באזור זה יותר מאשר בכל מקום אחר. במובנים מסוימים מהווה התנוונות זו באותן מדינות ערביות המשך היסטורי של קריסת הלגיטימציה והסמכות של האימפריה העות'מאנית, אשר במהלך המאה ה-19 נודעה בפי רבים כ"האיש החולה של אירופה". ניתן להתחקות על עקבותיה עד לחוסר יכולתן של תנועות הרפורמה האסלאמיות להתמודד עם אתגרי המודרניות באמצעות נוסחה שתאזן באופן משביע רצון בין המסורת התרבותית לבין הצורך בשינוי, כלומר, בין האוטנטיות לבין המודרניזציה. כישלונם של מבצעי הרפורמות באימפריה העות'מאנית להשיג מטרה זו יצר והנציח קונפליקטים של זהות, שהותירו את חותמם על כל אחת מן הטריטוריות שנמצאו בעבר תחת שליטתה, לרבות ארצות הבלקן וטורקיה עצמה (והם חוזרים על עצמם גם בדרומה של אסיה). אולם תוצאותיהן החרפות ביותר מורגשות באזורי המזרח התיכון המאוכלסים בערבים. ייתכן שהדבר נובע מן היחסים ההיסטוריים המיוחדים במינם בין הזהות האתנית/לאומית לבין הזהות הדתית במקרה של הערבים: בעוד אחרים אימצו את האסלאם או שהוא נכפה עליהם, הערבים יצרו את האסלאם.

תהא הסיבה לכך אשר תהא, תוצאתו של משבר זהות זה הייתה התפרצות של פלגנות, חוסר סובלנות, אלימות וקריסת מדינות, עם השלכות שליליות על האזור ומעבר לו. ביטויים אלה של סכסוכים הנוגעים לזהות אינם אך ורק תוצאה של מה שמכונה בשם 'האביב הערבי'. הם מהווים חלק בלתי-נפרד מן ההיסטוריה הפוליטית של המזרח התיכון בעת החדשה, המלאה בפרקים מצערים של אפליה ודיכוי, אלימים לעתים, נגד אוכלוסיות הנבדלות בממד חשוב כלשהו ממאפיין הזהות הדומיננטי של הישות הפוליטית.

עם זאת, לא יהיה זה מדויק לטעון כי שכיחותם של האפליה והדיכוי היא תוצר לוואי של משטרים רודניים בלבד. אכן, ברוב המערכות הפוליטיות שהתקיימו במזרח התיכון במאה ה-20 נטו המשטרים הרודניים להפלות לרעה, לדכא ואף לתקוף מיעוטים שונים, והיו אלה ההיחלשות או הקרע במעטפת של "המדינה הקשוחה" שהביאו לכמה מהעימותים הכיתתיים האכזריים ביותר (כפי שקרה גם ביוגוסלביה לשעבר). לא קיימת סיבה אחת להתפרקותן של המדינות במזרח התיכון. במקרים החשובים והמעצבים ביותר הייתה זו תוצאתם של סכסוכים עם כוחות זרים ו/או התערבות זרה, כפי שקרה בעיראק, בלוב ואף באימפריה העות'מאנית עצמה. במקרים אחרים

הייתה זו התוצאה של פגמים מהותיים באופן יצירתה של המדינה, כפי שקרה בעיראק, וכפי שיטענו רבים – בסוריה ובלבנון (וכן בפקיסטן). במקרים מסוימים היו אלה צעדי המודרניזציה של השליטים עצמם – שהאמינו כי עליהם לחזק את העוצמה ולהעלות את רמת השגשוג של מדינותיהם – שהגבירו בה בעת הן את הזעם והן את התקווה בקרב קהילות מקומיות מסוימות. לדוגמה, המודרניזציה במסגרת "המהפכה הלבנה" של השאה האיראני בתחילת שנות השישים של המאה ה-20 הביאה ליצירת התנגדות אסלאמית לשלטונו. נטען כי התפתחות דומה התרחשה במצרים בעקבות מאמציהם – אם כי ההססניים, ויש שיאמרו חסרי הכוונות הכנות – של אנואר סאדאת וחוסני מובארכ במשך עשור לתת מענה ללחץ המערבי לליברליזציה ודמוקרטיזציה. בשני המקרים סייעה התגובה הנגדית לאותם מאמצים לשבירת כוחה של המדינה ואפשרה לכוחות האסלאמיים לגבור על גורמים אחרים שהתנגדו למשטר – לתקופה קצרה במצרים, ובמשך זמן ממושך יותר באופן משמעותי באיראן (אף כי פסק־דינה הסופי של ההיסטוריה עדיין לא התקבל שם, כמובן).

מובן שהמאפיינים הפתולוגיים המשמעותיים ביותר של חוסר הבהירות בנוגע לזהות ניכרים בחברות ההטרונגיות ביותר מבחינה דמוגרפית, כלומר, במקומות שבהם הזהויות האתניות, הדתיות או השבטיות ממשיכות להתקיים, וגוברות על תחושה חובקת כלשהי של תרבות אזרחית או תחושת אזרחות משותפת; מכאן נובעת אכזריותם של העימותים בעיראק, בסוריה, בלבנון ובעבר, ואולי שוב בעתיד), וכן בתימן. קיימת בעיה כלל־עולמית שכל חברה הטרונגית צריכה להתמודד עמה, אולם בעת הנוכחית נראה כי היא מאתגרת יותר בחברות בעלות רוב מוסלמי, ולו רק משום שהמיזוג ההכרחי בין דת ומדינה זוכה לפרשנות מפורשת הרבה יותר באסלאם מאשר בדתות גדולות אחרות; לא קיים כל צו הקובע כי יש לתת לאלוהים את אשר לאלוהים ולקיסר את אשר לקיסר, או בסיס רעיוני רחב לרעיון ריבונות האדם הפרטי, הנבדל מזו של האומה. עובדה זו הופכת את המכשולים הניצבים בפני מבצעי הרפורמות למסובכים יותר, ואלה מוצאים עצמם בעמדה הגנתית מבחינה אידאולוגית ואף אפולוגטית, משום שעליהם לטעון כי הרפורמות שאותן הם מקדמים תואמות במידה מסוימת את האסלאם והן אינן תקפות, לגיטימיות ונדרשות רק מבחינה מהותית, ללא קשר ליחסים עם התוכחות האסלאמיות.

לא ניתן יהיה להגיע לפתרון יציב של העימותים המזעזעים את העולם הערבי בעת הזו ללא הגדרה מחודשת ויסודית של היחסים בין הדת והחברה, החברה והמדינה והמדינה והפרט, כלומר – ללא תהליך פנימי מעמיק של הרחבת ההשכלה ורפורמציה. בהתחשב בתולדות הרפורמות באסלאם במהלך שתי המאות האחרונות, הרי הסיכויים

שדבר זה יתרחש במסגרת פרק זמן משמעותי כלשהו אינם אפסיים, אבל גם אינם מבטיחים. בכל מקרה, יצירתו של שינוי אידאולוגי בסדר גודל כזה היא מעבר ליכולתם של גורמים חיצוניים, מכווני כוונות טובות ככל שיהיו.

שחקנים לא-מדינתיים במזרח התיכון

בשנה האחרונה שב והתבלט נושא הטרור במובנו הרחב במערכת היחסים הבינלאומית. בולטות זו נובעת בעיקר מעלייתו לסדר-היום הציבורי העולמי של ארגון 'המדינה האסלאמית' המוכר בשמו דאע"ש. במקביל פועלים ברחבי המזרח התיכון שחקנים תת-מדינתיים נוספים, המהווים חלק בלתי-נפרד מהזרם הרעיוני של הג'האד העולמי. ארגונים אלה מנצלים את הטלטלה האזורית כדי לבסס את מעמדם, והם מאיימים על יציבות משטרים במדינות שונות במזרח התיכון. כדי להבין את רמת האיום הנשקף מצד הארגונים התת-מדינתיים ראוי להבחין ביניהם, לאפיין אותם ואת רמת האיום שהם מציבים בנפרד, תוך הבנת מערכת הקשרים ולעיתים גם היריבויות ביניהם.

גורם האיום המרכזי על יציבות המזרח התיכון שהשפעתו עלולה לגלוש מהרמה האזורית לרמה העולמית הוא ארגון 'המדינה האסלאמית' – מעין יצור כלאיים שנוצר והחל לפעול כארגון תת-מדינתי, צמח בזכות הצלחותיו בכיבוש שטחים בעיראק ובסוריה וביטול הגבול ביניהן, ומכוח השתלטותו על שטח גיאוגרפי רחב-ידיים והכרזתו על כינון חליפות אסלאמית באזורים שהשתלט עליהם. במצבו הנוכחי ניתן להגדיר את 'המדינה האסלאמית' ואת השטח שתחת שליטתו כישות מדינתית אסלאמית, המתפקדת כמדינה כלפי האוכלוסיות שבתחום שליטתה. 'המדינה האסלאמית' הוכיח עצמו כארגון הדומיננטי בעיראק, והוא חותר ליצור איום אף על בגדאד ועל המשטר העיראקי. הארגון השתלט על אמצעי לחימה ועל משאבים ניכרים בשטחים שבשליטתו והצליח לצבור נכסים כלכליים משמעותיים. הוא מאיים על שלמותה האינטגרלית של עיראק והצלחותיו הביאו את המדינה למצב של פיצול בפועל. גם בסוריה הצליח להשתלט על מספר אזורים, בעיקר באזור רקת ודיר א-זור, והוא אף איים להשתלט על העיירה כובאני שבה מצוי מיעוט כורדי גדול, ואשר משמעות כיבושה היא שליטה גם על חלק מאזור הגבול בין סוריה לבין טורקיה. מטרת הארגון היא להשתלט על שטחים נוספים בסוריה ולגרום בה פיצול, בדומה לזה שנוצר בעיראק.

לצד 'המדינה האסלאמית' פועלים בסוריה ארגוני אופוזיציה לא-מדינתיים רבים, החותרים להפלת משטר אסד. ארגונים אלה מאוגדים בשתי חזיתות מרכזיות: החזית החילונית – 'צבא סוריה החופשי' – והחזית האסלאמית. בנוסף פועל בסוריה מחנה

ג'האדיסטי-סלפי. מלבד 'המדינה האסלאמית' בולט במחנה זה ארגון 'ג'בהת אל-נוסרה' – שלוחה של ארגון אל-קאעדה בסוריה המבקש להצניע עובדה זו, ומתמקד בשלב זה במאבק להפלת משטרו של אסד, תוך שיתוף פעולה אד הוק עם 'צבא סוריה החופשי' וארגונים מהחזית האסלאמית.

העימות בסוריה גלש גם אל תוככי לבנון, וכתוצאה מהתערבות חזבאללה וכוחות 'משמרות המהפכה' האיראניים לצד משטרו של אסד, הם הפכו יעד מרכזי לתקיפות של ארגוני ג'האד סלפי מסוריה ומלבנון. בראש הפועלים נגד חזבאללה ואנשי 'משמרות המהפכה' מצויים לוחמי 'ג'בהת אל-נוסרה' ו'המדינה האסלאמית', וכן 'גדודי עבדאללה עזאם' וקבוצות ג'האד סלפיות נוספות הפועלות במחנות הפליטים נהר אל-ברד בצפון-המדינה, ובמחנה עין אל-חילוה בדרומה. בעקבות פתווה שפרסם השיח' הסוני, אבו מונדר אל-שינקיטי, המעודד פעולות התאבדות נגד חזבאללה, ביצעו ארגונים אלה במהלך 2014 13 פיגועי התאבדות נגד מעוזי שיעים המזוהים עם חזבאללה בבקעת הלבנון ובבירות.

גם במדינות מזרח-תיכוניות אחרות בלטה פעילותם של מספר ארגונים תת-מדינתיים, שהתחזקו במהלך השנה האחרונה. כך למשל, במצרים בולטת במיוחד פעילותו של ארגון 'אנצאר בית אל-מקדס', שקם בשלהי 2011 על רקע הטלטלה שעברה מצרים עם הפלת שלטונו של מובארכ, וביתר שאת לאחר מכן עם סילוק 'האחים המוסלמים' מהשלטון. ארגון ג'האדיסטי זה הגביר מאוד במהלך השנה האחרונה את פעילות הטרור שלו בחצי-האי סיני, תוך התמקדות בגורמי הביטחון והצבא המצרי ושימוש בדפוסי פעולה מגוונים הכוללים פיגועי התאבדות, חבלה בצינורות נפט וגז, מארבים והתנקשויות בחיילים ובמפקדים בכירים במשטרה ובצבא. לצד זאת ביצע הארגון יחד עם ארגונים נוספים כדוגמת 'אג'נאד אל-מצר' ואחרים תקיפות בלב קהיר ובאסמאעיליה. בשלהי 2014 נשבע 'אנצאר בית אל-מקדס' שבועת אמונים ל'מדינה האסלאמית', ובכך העביר אליו את תמיכתו (שניתנה עד אז לאל-קאעדה) והידק את קשריו עימו במידה ניכרת. במסגרת זו בלט עומק שיתוף הפעולה של 'אנצאר בית אל-מקדס' גם עם ארגוני ג'האד סלפי מעזה כדוגמת 'שוראת המוג'הידין בקצווי ירושלים', ולצידו ארגון חדש שהכריז על הקמתו השנה תחת השם 'המדינה האסלאמית' בעזה. ארגוני הג'האד הסלפי בעזה נטלו חלק פעיל, אם כי לא מרכזי, בלחימה בעזה נגד כוחות צה"ל במהלך מבצע 'צוק איתן', ושיגרו כמה עשרות רקטות לעבר שטח ישראל. ארגון 'אנצאר בית אל-מקדס' ירה גם הוא מספר רקטות לעבר גבול ישראל, ואף שלח מחבל מתאבד למעבר כרם שלום בגבול עזה-ישראל, שנתפס בטרם הספיק לבצע את זממו. מגמה זו של שיתוף

פעולה, ובעיקר הזדהות עם פעולותיו של ארגון 'המדינה האסלאמית' הן במצרים והן בעזה, עלולה להוות ציר בולט בפעילות הטרור בעתיד הקרוב.

בשנה שחלפה לא נרשמו בירדן פיגועי טרור על ידי גורמי הג'האד העולמי. אולם הזעזועים הפוליטיים במזרח התיכון מאז תחילת 'האביב הערבי' ובפרט פעולות 'המדינה האסלאמית' במרחב, שהעמיסו על הממלכה עול של למעלה ממיליון וחצי פליטים מעיראק ומסוריה, לצד הגברת התסיסה החברתית בירדן שהתבטאה, בין היתר, בהפגנות הזדהות עם 'המדינה האסלאמית' והג'האד העולמי – כל אלה עלולים להוביל גם לפעילות אלימה ולפיגועי טרור בממלכה, וממנה החוצה. החדירה לירדן נמצאת באופן מוצהר בין היעדים הבאים של 'המדינה האסלאמית', וקיימים כבר תאים של הארגון בכמה מקומות בירדן כמו מעאן, זרקא וארביד. לפיכך, החיבור בין אידאולוגיה קיצונית חסרת פשרות לצד חוסר נחת ציבורית עלול לבוא לידי ביטוי בפעילות טרור בעתיד, למרות יעילותם הגבוהה של כוחות הביטחון הירדניים.

לצד התנופה הניכרת בפעילות ארגוני הג'האד העולמי במזרח התיכון ואף מעבר לו, בעיקר בזכות השפעתו המתרחבת של 'המדינה האסלאמית' ברחבי העולם, קיימת בין הארגונים יריבות חריפה, אידאולוגית וארגונית כאחת, שבבסיסה מחלוקת שהתגלעה בין מנהיג 'המדינה האסלאמית' ומנהיג 'אל-קאעדה' ובעלי-בריתו. תוצאותיה של תחרות זו צפויות להשפיע על אופי פעילותם של הארגונים ולהגביר את נחישותם לרתום את פעילות הטרור להצלחתם במאבק הפנימי על תמיכת אוהדיהם. מנגד, העימות הפנימי בחזית הג'האד עשוי לשמש כלי חשוב ואפקטיבי במאבק לבלימתם ולהחלשתם של הארגונים השונים.

לסיכום, נראה כי גם בשנה הקרובה, לפחות, צפויים הארגונים הלא-מדינתיים במזרח התיכון להמשיך להוות גורם מרכזי מתסיס בניסיון לערער את יציבות המשטרים הקיימים במזרח התיכון. הארגונים המזוהים עם הג'האד העולמי, בין אם הם שייכים למחנה 'המדינה האסלאמית' או למחנה אל-קאעדה ושותפיו, צפויים להמשיך לפעול לשינוי הסדר האזורי הקיים מימי הסכם סייקס-פיקו, על מנת להגשים את חזונם להקים ח'ליפות אסלאמית במרחב הלבנט הערבי. המערכה נגד 'המדינה האסלאמית', שהוכרזה על ידי קואליציה הכוללת למעלה מ-60 מדינות מערביות וערביות במחצית השנייה של שנת 2014, צפויה לחזק את יכולתם של המשטרים בסוריה, בירדן, בלוב ואפילו במצרים, בלבנון ועיראק לשרוד במערכה המוגברת של ארגוני הג'האד הסלפי. הצלחתה או כישלונה של המערכה הזו ישפיעו באופן מכריע על דמותו של המזרח התיכון הרבה מעבר לשנה הבאה.

כלפי ישראל עלול לגבור האיום הישיר והעקיף הנשקף מצד גורמי הג'האד הסלפי הפועלים בגבולותיה ומחוץ לה. אמנם בסוריה ממוקדים 'ג'בהת אל-נוסרה', אל-קאעדה ו'המדינה האסלאמית' בלחימה להפלת משטר אסד, אך אם לא תושג הכרעה בסוריה גם בשנה הבאה וישתרר בה מצב של תיקו צבאי וקיפאון, עלולה ישראל להיות יעד לפעילות צבאית מסוריה וייתכן שגם מלבנון – הן כתגובה להתקפות הקואליציה הלוחמת בארגונים הג'האדיסטיים, והן משום שישראל נתפסת כאויבת מוצהרת של ארגונים אלה וכמסייעת לקואליציה. במקביל צפויה תמיכה מצד 'המדינה האסלאמית' בשותפיו בחצי-האי סיני, בעזה ובירדן, וכן עידוד להגביר את פעילותם נגד ישראל. בנוסף, ולנוכח חזרתם הצפויה של "בוגרי" אזורי הקרבות ומחנות האימונים של 'המדינה האסלאמית', אל-קאעדה ושותפיהם במזרח התיכון לארצות מוצאם, עלולים להתגבר הניסיונות לביצוע פיגועי טרור נגד יעדים ישראלים ויהודיים במדינות שונות.

מוקדי הזעזועים

מלחמת האזרחים בסוריה והשלכותיה על מדינות שכנות

פרוץ מלחמת האזרחים בסוריה היווה קו פרשת מים ברור במזרח התיכון, ולעימות שהתפתח במדינה זו יהיו בהכרח השלכות חמורות וארוכות-טווח על האזור כולו. אלה פני הדברים, בראש ובראשונה עקב עוצמתו ודחיפותו של המשבר ההומניטרי שנוצר כתוצאה מהמלחמה: במהלך שלוש השנים האחרונות נמלטו למעלה מ-3.5 מיליון סורים מארצם (בנוסף לכ-6.5 מיליון שנעקרו מבתיהם בתוך המדינה), כאשר רובם חיפשו מקלט במדינות השכנות. עקב כך נוצר לחץ כלכלי, חברתי, דמוגרפי ופוליטי משמעותי על המדינות המארחות (בייחוד במקרים של ירדן ולבנון). בנוסף החריפה המלחמה את השסעים שנפערו עוד קודם לכן באזור. כתוצאה מכך החמירו היחסים בין הקבוצות השונות ולובתה הקיצוניות באופן הבולט ביותר, באמצעות השגת בסיס טריטוריאלי ויצירת כוח משיכה לג'האדיסטים מהמזרח התיכון ומהעולם כולו.

מבט קדימה חושף תמונה עגומה. בכל הנוגע לסוריה – מוקד אי-היציבות האזורי – סביר להניח כי בטווח הקצר והבינוני תימשך מלחמת האזרחים, כאשר המדינה תתחלק למעשה בין מערכות שלטוניות שונות שיתחרו זו בזו. אכן, חרף העובדה שהמצב בשדה הקרב משתנה ברמה הטקטית, מבחינה אסטרטגית נוצר מצב של מבוי סתום כאוב ומכאיב. אין זה סביר כי המאמץ הבינלאומי הנמשך נגד ארגון 'המדינה האסלאמית' בסוריה יטה את הכף במאזן הכוחות לטובתם של כוחות האופוזיציה. סוף המלחמה אינו מסתמן באופק, ולכן ברור שהתהליכים המתמשכים של התפרקות המדינה והרס המרקם החברתי שלה יימשכו – תהליכים היוצרים אתגר אדיר ורב-שנים עבור "היום

שאחרי". לבסוף, כדי שמלחמת האזרחים תסתיים כך שיונח בסיס למערכת יציבה, יידרשו עסקה נרחבת והסכם פוליטי בין הצדדים העיקריים, לצד מעורבות רבת-השפעה של גורמי כוח אזוריים חשובים כגון איראן וערב הסעודית, שיסייעו לבניית מערכת פוליטית חדשה במדינה. אולם בהיעדר הרצון הפוליטי המקומי והאזורי כאחד לנוע בכיוון זה, סביר להניח כי עתידה המיידי של סוריה יתאפיין בהמשך העימות ובחלוקתה למעשה, עם השלכות הוותיקות-אסון על ביטחון אוכלוסייתה. יתר על כן, התפרקותה של סוריה תיצור השלכות שליליות כמעט על כל המדינות הסובבות אותה. במיוחד, המשך המצב של היעדר שלטון מרכזי חזק יותר חלל שבו יפעלו ארגוני טרור קיצוניים לא רק בתוך המדינה, אלא גם כלפי שכנותיה – ובכללן ישראל – גם אם המשמעות החיובית של מצב זה תהיה שבסוריה לא יוסיף להתקיים כוח צבאי מרכזי חזק שיכול לאיים על ישראל.

לבנון – הקשורה לסוריה בזיקה היסטורית ברמה הפוליטית, החברתית והתרבותית – תוסיף להיות מושפעת באופן ניכר ממלחמת האזרחים בסוריה. למרות שממשלת לבנון החליטה באוקטובר 2014 להגביל באופן מחמיר את שטף הפליטים לתוך המדינה, המדינה הקטנה המונה 4.5 מיליון תושבים עדיין נאנקת תחת עול אירוחם של יותר מ-1.1 מיליון סורים. לנוכח חומרתה של מלחמת האזרחים ניתן לצפות שמרבית הפליטים יישארו בלבנון בטווח הבינוני והארוך, כשהם מציבים אתגרים משמעותיים לא רק במונחים של סיוע חירום, אלא גם בכל הנוגע לשילובם במדינה. בנוסף צפויה המערכת הפוליטית בלבנון להמשיך לסבול מקיטוב עמוק על בסיס השסע הפוליטי-כיתתי בין המחנה השיעי למחנה הסוני; עובדה זו תהווה מכשול בפני יעילותה של המערכת הפוליטית. זאת ועוד, מלחמת האזרחים משמשת גם זרז להקצנה בלבנון, המלווה בעלייה כללית בפרופיל וברמת הפעילות של קבוצות סלפיות-ג'האדיסטיות. לבסוף, בנוסף לקבוצות מקומיות אלה, גם ארגונים אחרים דוגמת 'ג'בהת אל-נוסרה' או 'המדינה האסלאמית' הציבו לעצמם כמטרה את לבנון ובייחוד את שירותי הביטחון שלה, וככל שמלחמת האזרחים בסוריה מתמשכת, הם ממחישים את הטשטוש ההולך וגובר של הגבולות בין שתי המדינות.

גם **ירדן** תוסיף להיות מושפעת מחוסר היציבות האזורית ובעיקר ממלחמת האזרחים בסוריה. זאת, לא רק עקב הלחץ הפוליטי, החברתי והכלכלי הנובע מאירוחם של יותר מ-600,000 פליטים סורים (הרשומים באופן רשמי, כאשר המספר האמיתי הוא מעל מיליון פליטים), המהווים אתגר משמעותי לכלכלתה החלשה של המדינה. נוסף לכך, המשבר הכלכלי המתמשך בירדן ובפרט האבטלה הגואה בה בשלוש השנים האחרונות חוללו סבבי מחאה, המשולבים לעתים קרובות בדרישות לליברליזציה פוליטית. עם

זאת, חרף אי-שביעות הרצון הניכרת, נראה שמעמדו של המלך נותר יציב באופן יחסי, אף כי הלחץ לטפל בתלונות הפוליטיות והחברתיות-כלכליות צפוי להימשך. בנוסף, יציבותה היחסית של ירדן עד כה בד בבד עם האיומים על יציבותה מסייעים לה להשיג סיוע כלכלי אזורי נדיב יותר. במבט לעתיד, מלחמת האזרחים בסוריה והופעת 'המדינה האסלאמית' החריפו את האיומים הביטחוניים על הממלכה. בשל החשש הגובר מפני התפתחות תאים של 'המדינה האסלאמית' וקבוצות אחרות של האסלאם הקיצוני בירדן, החליטה הממלכה לחסום את מעבר הפעילים הג'האדיסטים בתחומה, תוך התמקדות בסוגיות של ביטחון פנים, מעקב אחר ההקצנה מבית ותשומת לב ל'המדינה האסלאמית'.

עיראק הושפעה אף היא במידה ניכרת ממלחמת האזרחים בסוריה. העימות במדינה השכנה החריף והעמיק את השסעים הקיימים זה מכבר, והבהיר באופן מכאיב את הכישלון בתהליך בניית המדינה אחרי שנת 2003. במובן זה ניתן לראות בתחייתו של ארגון 'המדינה האסלאמית' בעיראק ביטוי ברור לכישלונות של המערכת הפוליטית ושל הממשלה המרכזית של המדינה, אך גם תוצאה של הצלחת הארגון בסוריה. ברור כי הבסת 'המדינה האסלאמית' תדרוש לא רק גישה צבאית, אלא גם שינוי יסודי של המערכת הפוליטית ואימוץ מודל פוליטי כוללני ושקוף יותר. בינתיים ימשיך הארגון לפעול בשטחים שהשתלט עליהם בעיראק ובסוריה, כאשר מלבד צבירת עושר הוא פועל גם להרחבה נוספת של האזורים המצויים תחת שליטתו. עיראק חווה כעת אי-יציבות פנימית חריפה וכן רמת משילות נמוכה וחולשה צבאית, המחזקות לא רק את תפקידו ומעמדו של 'המדינה האסלאמית', אלא גם את המגמה הקיימת של היחלשות השלטון המרכזי וחיזוק האוטונומיות המקומיות (כורדיסטן העיראקית היא הדוגמה הבולטת ביותר של מגמה זו).

מלחמת האזרחים בסוריה משפיעה יותר ויותר על **טורקיה**. ראשית, לטורקיה נמלטו כ-1.6 מיליון פליטים סורים. למרות שטורקיה היא ללא ספק המדינה בעלת היכולת הגבוהה ביותר מבחינה פוליטית וכלכלית לטפל במשבר הפליטים, מצב החירום המתמשך החל לגבות ממנה מחיר פוליטי, כספי וחברתי. הדבר נכון במיוחד משום שיותר מ-80 אחוזים מאוכלוסיית הפליטים מרוכזים בעיקר מחוץ למחנות בחמישה מחוזות בדרום ובדרום-מזרח טורקיה. באזורים אלה אוכלוסיית הפליטים בולטת במידה ניכרת, ונוכחותה מובילה להחרפת המתחים בין האוכלוסיות במחוזות הגבול הללו. שנית, ערעור השלטון המרכזי בסוריה וריבוי הקבוצות החמושות במדינה מחמירים את בעיותיה של טורקיה, החולקת עם סוריה גבול לאורך 900 קילומטרים. עליית 'המדינה האסלאמית' מציבה בפני ממשלת טורקיה דילמה קשה, שכן מדיניותה,

המקנה עדיפות לתמיכה בכוחות הנלחמים במשטר אסד, הובילה בעבר להערכה שגויה וממעייטה בדבר עוצמת האתגר שהג'האדיסטים הציבו בסוריה ובעיראק. שלישית, העימות בסוריה משפיע על יחסיה הבעייתיים של טורקיה עם המיעוט הכורדי בתחומיה, כפי שהמחיש הגברת המתיחות עמו עקב סירובה של ממשלת טורקיה לאפשר לכוחות כורדיים הנלחמים ב'מדינה האסלאמית' לחצות את הגבול ולהגיע לעיירה הסורית הנצורה כובאני.

משטרים בעין הסערה

מצרים אינה מנותקת מהשפעותיו של גל ההקצנה האזורי. הזעזוע העובר עליה בעקבות נפילת משטר מובארכ מעמיד בפניה שתי בעיות ביטחוניות. האחת, סילוק משטר 'האחים המוסלמים' על ידי הצבא במחצית 2013 יצר קרע בינם לבין המשטר החדש בראשותו של הנשיא עבד אל-פתאח אל-סיסי. הניסיונות בשיתוף ממשלות מערביות לאחות את הקרע ולהביא לשילובו של הארגון בשלטון לא צלחו, והצדדים עברו לנתיב של עימות. במצב זה חושד המשטר שהארגון קשור בארגוני טרור ובפיגועים שהתפשטו ברחבי מצרים, אף כי קשר זה אינו ברור, והממשל האמריקאי טוען שאין הוכחות לקיומו. אבל מעבר לעימות עם 'האחים המוסלמים', משטר אל-סיסי יידרש להמשיך להתמודד עם זרמי השינוי שנוצרו במצרים בארבע השנים האחרונות, ובכלל זה גם עם צעירי המהפכה הליברלים יותר ועם המצב הכלכלי החמור במדינה.

הבעיה השנייה הניצבת בפני מצרים היא הגידול המשמעותי שחל מאז 2011 בפיגועי הטרור בשטחה – בעיקר בחצי-האי סיני, וכן במערב-מצרים בקרבת הגבול עם לוב, שמפעם לפעם גלשו גם לערים. הפיגועים מכוונים נגד יעדים של כוחות הביטחון וכן נגד יעדים כלכליים, במגמה לערער את הביטחון הפנימי ואת המצב הכלכלי, ולהביא בכך לפגיעה ביציבות המשטר. הארגון הפעיל ביותר בתחום הטרור הוא 'אנצאר בית אל-מקדס' שעיקר פעילותו בסיני, אך גם בקרבת הגבול עם לוב. הארגון הביע נאמנות ל'מדינה האסלאמית', המחדיר את אנשיו למצרים ומקיים עמו קשר מתהדק, וכן עם ארגונים ג'האדיסטיים ברצועת עזה.

פעילות הטרור בסיני התקיימה גם בשנת שלטונם של 'האחים המוסלמים' במצרים, וגברה לאחריה. כתוצאה מכך הגביר המשטר הנוכחי את פעילות המנע שלו בסיני, כולל באמצעות תקיפות אוויריות, והרחיב את הרס מנהרות ההברחה בגבול עם רצועת עזה. הריגת 33 אנשי כוחות הביטחון בצפון-סיני בסוף אוקטובר 2014 הביאה את המשטר להעריך כי 'המדינה האסלאמית' מגביר את פעילותו בסיני, בשיתוף עם 'אנצאר בית אל-מקדס'. בעקבות זאת הודיע המשטר על הקמת אזור ביטחון ברוחב

של 1000 מטרים לאורך הגבול בין רצועת עזה לסיני, שבמסגרתו הוחל בפינוי 800 בתים וכ-10,000 תושבים מאזור רפיח המצרית.

המשטר המצרי נאבק כבר בעבר בגלי טרור מצד ארגונים אסלאמיים קיצוניים, בעיקר באמצע שנות התשעים, וגבר עליהם. הפעם המשימה קשה יותר משום שפעילי הטרור רבים יותר, הם פעילים באזורים שהממשלה מתקשה לשלוט בהם וזוכים לסיוע משבטים בדווים, ולוב מהווה מאגר נשק גדול עבורם ובסיס להפעלת ג'יהאדיסטים. בלימת גל הטרור הנוכחי תדרוש לא רק הפעלת כוח רב, אלא גם מאמץ מדיני להפסקת הסיוע הזורם לארגוני הטרור ולבידודם. עם זאת, נראה כי קיים סיכוי סביר שהמשטר יגבר על הארגונים, גם אם הדבר ידרוש זמן ניכר.

בשנתיים האחרונות הפכה **לוב** למדינה כושלת. יש בה שתי ממשלות, שני פרלמנטים, שני צבאות ושני רמטכ"לים. מתנהלת בה מלחמת אזרחים קשה וממושכת, מאות אלפי אזרחים ברחו מבתיים ואחרים מחפשים מקלט מחוץ ללוב. פועלות בה מועצות צבאיות ומיליציות חמושות, הקשורות באישים ובארגונים שונים ופועלות נגד מוסדות המדינה. לוב הפכה למדינת מקלט לארגוני טרור, וארגונים ג'יהאדיסטיים בונים בה את מאחזיהם תוך ניהול מאבק ביניהם לבין יריביהם, וניסיונות של הצבאות הלוביים לפעול נגדם. מאגרי הנשק הענקיים שקדאפי בנה בלוב בשנות השמונים נפרצו והנשק מגיע לידיהם של ארגוני טרור בלוב ומחוץ לה, כולל ברצועת עזה. גם 'המדינה האסלאמית' התחיל לחדור ללוב תוך ניצול האנרכיה במדינה, והוא מגייס תמיכה מהארגונים הג'יהאדיסטיים האחרים, בין השאר כדי לחדור למצרים. אין פלא שההידרדרות בלוב מדאיגה מאוד את שכנותיה ובעיקר את מצרים, המעריכה שקיים תיאום בין האסלאמיסטים בלוב לבין 'אנצאר בית אל-מקדס' ו'המדינה האסלאמית'. גם **תימן** מצטרפת לקבוצת המדינות הכושלות. במשך שנים בנה ארגון 'אל-קאעדה' לעצמו שלוחה בתימן, הנושאת את השם 'אל-קאעדה בחצי-האי ערב'. המאחז הזה נחשב לאחת השלוחות המסוכנות של הארגון המסכנת בעיקר את ערב הסעודית, ובשנה האחרונה מנהל הארגון מאמץ נרחב של פיגועים והתקפות נגד גורמי ביטחון וממשלה. התופעה החשובה יותר כיום היא התפשטות מרד החות'ים במהלך שנת 2014. מזה עשור מנהלת ממשלת תימן לחימה נגד המורדים החות'ים – עדה מהכת הזיידית של השיעה שבסיסה בצפון-תימן המונה כ-30 אחוזים מאוכלוסיית המדינה, אשר מונעת מתחושת קיפוח. אולם בשנה האחרונה פתחו החות'ים במהלך צבאי מקיף להרחבת שטחי השפעתם, תוך ניצול חולשתם של ממשלת תימן והצבא התימני, ובחודשים ספטמבר-אוקטובר 2014 השתלטו על צנעא הבירה ועל נמל חודידה החשוב לחוף ים סוף.

התוצאה של התפתחויות אלה בתימן היא אנרכיה, טרור, לחימה בין עדות ושבטים, מאבק אלים בין ארגונים – ובראשם מאבק בין החות'ים ל'אל-קאעדה' – ודרישות לחלוקת תימן. אך למאבקים אלה יש גם היבטים אזוריים. החות'ים זוכים מזה שנים לסיוע מאיראן, בעיקר באמצעות כוח 'אל-קודס' ו'משמרות המהפכה', בין השאר עקב השתייכותם לשיעה. ההידרדרות בתימן מעוררת את דאגתם של הסעודים לא רק עקב חוסר היציבות בגבולם הדרומי, שעלול לגלוש גם לשטחם, אלא גם משום האפשרות של הקמת מאחז איראני צמוד אליהם ובפתחת ים סוף.

הקואליציה נגד 'המדינה האסלאמית'

מאז קיץ 2014 מובילה ארצות הברית מערכה בינלאומית נגד 'המדינה האסלאמית'. מהלך זה נבנה בהדרגה, כאשר בשלב הראשון ניתנה תמיכה צבאית והומניטרית למשטר המרכזי בעיראק ולמיעוטים הלא-מוגנים בשטח המדינה. במקביל גובשה קואליציה לשם יצירת מאמץ צבאי ממוקד בעיראק וגם בסוריה. מדינות מערביות (בריטניה, צרפת, גרמניה, אוסטרליה ועוד) ומדינות ערביות (ירדן, ערב הסעודית ומדינות נוספות במפרץ) התייצבו לצד ארצות הברית בקואליציה נגד 'המדינה האסלאמית', תוך התמקדות בהתקפות אוויריות של יעדי 'המדינה האסלאמית'; בחימוש ובאימון הכוחות הכורדיים, הכוחות העיראקיים הכפופים לממשלה בבגדאד והמורדים הלא-קיצוניים בסוריה ובסיוע הומניטרי לאזורי הלחימה.

הקואליציה גיבשה תכלית אסטרטגית שביסודה שני עקרונות: (א) התמקדות במיטוט 'המדינה האסלאמית' ובחיסולו תחילה, ללא מאמץ ישיר להביא להפלתו של משטר אסד בסוריה; (ב) הימנעות משליחת כוחות צבא יבשתיים, תוך התבססות צבאית על בעלי-ברית מקומיים – כוחות עיראקיים וכורדיים, ובהמשך כוחות של 'צבא סוריה החופשי' (FSA) לאחר שיוכשרו – כ"רגל בקרקע" בלחימה בכוחות 'המדינה האסלאמית'. על בסיס זה גובש היעד של גרימת פגיעה צבאית וכלכלית קשה ב'מדינה האסלאמית', שתביא לחיסול הארגון באמצעות שישה מאמצים מתואמים: (1) תמיכה צבאית בממשלת האחדות בעיראק ובהקמת כוח של מורדים סורים שאינם נמנים עם הקבוצות הג'האדיסטיות הקיצוניות; (2) הגנה על מיעוטים הנטבחים על ידי 'המדינה האסלאמית'; (3) טיפול במשבר ההומניטרי בשטחים שהארגון השתלט עליהם; (4) עצירת זרם המתנדבים הזרים לשורות הארגון (מנהיגי המערב מוטרדים מהמגמה הגוברת של התגייסות מתנדבים מערביים לארגון, בעיקר ממדינות אירופה);

(5) מאבק ביכולות הכלכליות ובמקורות המימון של 'המדינה האסלאמית'; (6) דה-לגיטימציה לאידאולוגיה שלו.

לאחר מספר חודשי לחימה מהאוויר של כוחות הקואליציה המערבית-ערבית, התברר כי אין די במאמץ הצבאי האווירי כדי לעצור את המתקפה וההתעצמות של כוחות 'המדינה האסלאמית' בסוריה ובעיראק. לפיכך נעשו מאמצים, שרשמו הצלחה מוגבלת, לתגבר את המאמץ הצבאי של מדינות הקואליציה, ובכלל זאת שילוב כוחות מיוחדים יבשתיים.

הישגים מוגבלים אלה של הקואליציה, לצד הישגי 'המדינה האסלאמית' בעיראק ובסוריה, מאתגרים שתי הנחות עיקריות שביסוד מדיניותו של הנשיא אובמה במזרח התיכון:

1. אובמה חותר לכונן מערכת יחסים מיוחדת ותיאום אסטרטגי עם טורקיה, אולם מנהיג טורקיה, רג'פ טאיפ ארדואן, הציב לאובמה דרישה חד-משמעית בעניין סוריה: שיתוף פעולה מצד טורקיה – כבעלת-ברית וחברה בנאט"ו – בלחימה ב'מדינה האסלאמית', תמורת אימוץ היעד של הדחת משטר אסד מוקדם ככל האפשר. דרישה זו מציבה את אובמה במילכוד קשה בין השאיפה להשתתפות טורקיה במערכה, בשל ייחודה הגיאוגרפי-אסטרטגי לאור גבולה הארוך עם סוריה ועיראק, לבין הרצון לשלב את איראן בלחימה ב'מדינה האסלאמית' ולנצל את ההזדמנות להפשרת היחסים עם איראן. הממשל האמריקאי מקיים קשר עם איראן בתיווך עיראקי, אך גם מנגנון לתיאום צבאי למניעת חיכוך (de-confliction). בניגוד לטורקיה, איראן דורשת כי ארצות הברית תימנע מפעולה להפלת משטר אסד. אמנם, לאחר מאמצי שכנוע הצליחה ארצות הברית לרתום את טורקיה למערכה נגד 'המדינה האסלאמית', אך השתתפות הכוחות הטורקיים מוגבלת ומתמקדת בניסיון שאינו נחרץ לסגור את גבולה של טורקיה עם עיראק וסוריה, כדי לצמצם את תנועת המתנדבים והאספקה לכוחות 'המדינה האסלאמית'. מלבד החשבון הפתוח של ארדואן עם אסד, חושש ארדואן מהתחזקות הכורדים בעיראק ובטורקיה, כתוצאה מהצלחות אפשריות שלהם נגד 'המדינה האסלאמית'.
2. בממשל האמריקאי רווחת תפיסה כי ארצות הברית תוכל לצאת מעיראק ומאפגניסטן, ולבסס את היציבות במדינות אלה על כוחות מקומיים שיאומנו ויוכשרו על ידיה, וזאת בלי להבטיח את בנייתה של תשתית שלטונית יציבה, אחראית ומתפקדת במדינות אלה. אולם עם יציאת הכוחות האמריקאים נוצר חלל שלטוני שהשלכותיו השליליות התבררו לא רק בעיראק ובאפגניסטן, אלא גם במדינות שכנות. אי-היציבות גלשה לשטחיהן, התגברו בהן הכוחות הקיצוניים

והתפרקו המסגרות המדינתיות המתפקדות. למרות זאת, בממשל האמריקאי שלטת בשלב זה ההערכה כי הלחימה ב'מדינה האסלאמית' חייבת להתבסס על כוחות קרקעיים מקומיים – עיראקיים, סוריים ושל מדינות ערב – חרף היותם חלשים, חסרי מוטיבציה ומפוצלים. שיגור כוחות לוחמים אמריקאיים לפעולה קרקעית נרחבת אינו עומד על הפרק, ולחלל השלטוני בשטח חודרים גורמים הנשלחים על ידי איראן – כוחות 'אל-קודס' של 'משמרות המהפכה', מיליציות שיעיות הפועלות בעיראק וחזבאללה הלוחם בסוריה, ולאחרונה גם בעיראק.

מעבר לבחינה מחודשת של תפיסות היסוד המנחות את המאבק ב'מדינה האסלאמית', על כוחות הקואליציה לגבש רעיון אופרטיבי מעודכן ולשפר את התפוקות המבצעיות:

1. הכוח האווירי נדרש ברובו להגיע משדות תעופה מרוחקים ולהתבסס על מודיעין שאינו מדויק דיו. תוצאתו של אילוץ זה היא תפוקה מבצעית מוגבלת, משום שהוא אינו מאפשר נוכחות אווירית קבועה מעל שדה הלחימה. עד כה ביצעו מדינות הקואליציה מספר תקיפות מוגבל (עשרות בודדות ליממה). אין זו מסה קריטית מספקת להחלשת כוחות 'המדינה האסלאמית' ולניטרולם, והיא אינה מתאימה לסוג זה של מלחמה נגד טרור/גרילה, המתרחשת באזורים עירוניים. כוחות 'המדינה האסלאמית' התאימו את מתווה פעילותם למצב החדש ונוצר קושי רב יותר לאתר מטרות ערכיות לתקיפה. לשם פגיעה קשה ובלימת כוחות 'המדינה האסלאמית' חיוני לייצר מודיעין מדויק ורלוונטי, ונדרשות מאות גיחות ביום ונוכחות אווירית רציפה באזור הלחימה לצורך איסוף מודיעין ולסגירת מעגלי תקיפה מיידיים.

2. מטוסי הקואליציה תוקפים תשתיות כלכליות שבשליטת 'המדינה האסלאמית' כדי לפגוע במקורות ההכנסה וההשפעה של הארגון. כתוצאה מכך הם פוגעים באספקת חשמל, מים ומזון לאוכלוסייה האזרחית במרחב הלחימה. פעילות זו מרחיקה את האוכלוסייה מתמיכה בכוחות הקואליציה ומקרבת אותה דווקא ל'מדינה האסלאמית'. משום כך, במסגרת הפקת הלקחים ממלחמות עבר ומהמערכה הנוכחית עד כה, על כוחות הקואליציה לצמצם ככל האפשר את הנזק הפיזי הנגרם לאוכלוסייה שאינה מעורבת בלחימה, לוודא את אספקת צרכיה ולהימנע ככל הניתן מפגיעה בתשתיות החיוניות לאספקת השירותים האזרחיים.

3. יש לתגבר את כוחות היבשה הנלחמים ב'מדינה האסלאמית'. הקואליציה מתבססת על כוחות הצבא העיראקי והאופוזיציה החילונית בסוריה – שאריות 'צבא סוריה החופשי'. אולם כוחות אלה אינם מפגינים יכולת לחימה מספקת ונדרש מאמץ מרוכז כדי להכשירם, לאמנם, לצידם ולהגביר את רצונם להילחם. אלפי מאמנים

זרים של הכוחות המיוחדים מארצות הברית וממדינות המערב כבר מדריכים את הכוחות העיראקיים, אך עליהם גם ללוות את הכוחות בלחימה.

4. נדרש להאיץ את הבנייה והאימון של יחידות האופוזיציה המתונה בסוריה, ומדובר באתגר מורכב: קשה להפוך חבורות מורדים חמושות לצבא עם יכולות מבצעיות ומבנה אפקטיבי של פיקוד ושליטה – בעיקר בשל ההתפוררות של חזית זו ועריקת לוחמים משורותיה לקבוצות אסלאמיות, הנלחמות אף הן נגד משטר אסד. יצוין כי הפנטגון העריך שתידרש תקופה של שלושה עד חמישה חודשים כדי לזהות לוחמים מנוסים מקרב כוחות האופוזיציה הסורית המתונה, ועוד כשנה על מנת להכשירם ללחימה במחנות אימונים בירדן ובטורקיה.

5. כוחות אסד נחוישים הרבה יותר במלחמתם בכוחות האופוזיציה המתונה, בהשוואה לנרתעות המאפיינת את לחימתם בכוחות הג'האדיסטיים. לפיכך, נדרש להרתיע את כוחות אסד מפגיעה בכוחות האופוזיציה המתונה, למשל על ידי הגדרת אזור אסור לטיסה בצפון-סוריה ובמזרחה כדי למנוע פעולת כלי טיס שאינם פועלים במסגרת כוחות הקואליציה, ובכך למנוע תקיפות של מטוסים ומסוקים של חיל האוויר הסורי נגד המורדים שאינם משורות 'המדינה האסלאמית'.

אתגרי המערכה להבסת 'המדינה האסלאמית' מורכבים וקשים להשגה, בשל מספר גורמים: בראש ובראשונה חוסנו של הארגון, הנובע מהתמיכה שממנה הוא נהנה באזורים שבשליטתו וגם מעבר להם. התמיכה מתבטאת בין היתר בהתגייסות מתנדבים מכל העולם לשורותיו, ובשבועת אמונים לארגון מצד ארגוני ג'האד ברחבי העולם הערבי. לצד זאת קיים הפחד שהארגון זורע, בין היתר באמצעות שימוש במדיה החדשה. נוסף לכך, הארגון מגלה גמישות ויכולת השתנות מהירה, על מנת לשמור על חופש פעולה בהתאם לנסיבות משתנות. גורם נוסף המקשה את ההתמודדות עם 'המדינה האסלאמית' הוא הכוח המוגבל – סדר הכוחות המצומצם המושקע על ידי ארצות הברית ובעלות-בריתה המערביות והערביות במערכה. זאת, לצד הקושי לרתום למערכה את הכוחות הערביים המתונים והיעדר כוח יבשתי אפקטיבי ללחימה, ועל רקע חוסר הוודאות באשר להשלכותיה של אי-היציבות האזורית על התעצמות 'המדינה האסלאמית'.

מתקפה אווירית ללא מאמץ יבשתי תוכל לכל היותר לשבש את פעילותם של כוחות 'המדינה האסלאמית', ולא מעבר לכך. על מנת לנצח במערכה יש לשכנע שחקנים אזוריים לשלוח כוחות יבשה ללחימה. אולם, אם לא יתוגברו כוחות הקואליציה, ובמיוחד אם טורקיה לא תשתתף באופן פעיל בלחימה היבשתית – קיים סיכוי קלוש בלבד שמדינות ערביות ישלחו כוחות משלהן ללחימה. סוריה, בניגוד לעיראק, נתפסת

עדיין "מחוץ לתחום" עבור מרבית מדינות המערב והן מסתפקות בתקיפות אוויריות בה, לצד תחילת מאמץ של גיוס ואימון כוחות מקרב כוחות האופוזיציה המתונה והמיעוטים. גם טורקיה, על אף היותה מושפעת מהמתרחש בסוריה ומשפיעה על ההתפתחויות בה, נכללת בקבוצה המסרבת לקבל על עצמה התערבות יבשתית, מחשש לאחריות למרחץ הדמים בסוריה. אי לכך, מדינות ערב משתתפות בעיקר בתקיפת מטרות 'המדינה האסלאמית' בסוריה מהאוויר. השתתפות פעילה זו נובעת מהחשש מזליגת המלחמה אליהן ומפגיעה באינטרסים החשובים להן באזור.

ואם לא די בכך, לחימת הקואליציה נגד 'המדינה האסלאמית' מסייעת למשטר אסד, כי משמעותה היא הרפיית הלחץ הישיר עליו. זאת ועוד, כל עוד מתמקדת ארצות הברית בלחימה בעיראק, גובר המתח בינה לבין בעלות-בריתה המלוכניות במזרח התיכון שמוטרדות משותפות האינטרסים בין ארצות הברית לאיראן, המתבטאת במאבק המתנהל על אדמת עיראק. בה בעת, נראה כי אסד עצמו אינו מעוניין ש'מדינה האסלאמית' יובס, משום שהכרעת הארגון תותיר את משטרו בקדמת הבמה כאויב המשותף של מרבית המדינות במזרח התיכון ובמערכת הבינלאומית. מנגד, כל עוד אסד שולט בסוריה לא ניתן יהיה לבלום ולדכא את התגייסות המתנדבים ואת הצטרפות קבוצות ג'האד סלפיות לכוחות 'המדינה האסלאמית' לשם לחימה במשטרו. לפיכך, על מנת לנטרל את האיזון האסטרטגי שנוצר בין הצדדים נדרש לפעול להכרעת 'המדינה האסלאמית', ובו-בזמן לפעול לבניית חלופה מעשית רלוונטית למשטר אסד בסוריה. איראן מצידה אינה מסתירה עוד את פעילותה הצבאית (בעיקר באמצעות כוח 'אל-קודס') בעיראק, בסוריה (כולל ברמת הגולן) ובלבנון, והיא נחושה לנצל את אי-היציבות ואת סימון 'המדינה האסלאמית' כאיום המרכזי למערב כדי לקדם את ההגמוניה שלה באזור. במסגרת המסע המסיבי שתכליתו לפאר את איראן כמצילת עיראק, טהראן מפרסמת תמונות גבורה של קאסם סולימאני, מפקד כוח 'אל-קודס', כשהוא מארגן למלחמה בעיראק את הכוחות השיעיים והמיליציות הכורדיות. במהלך זה גלומה משמעות רבה למארג הנאמנויות והבריתות האסטרטגיות שיווצרו במזרח התיכון "ביום שאחרי". הסכנה הטמונה בו היא שהציבור בעיראק, ובפרט בקרב הכורדים, יכיר טובה לאיראן ולחזבאללה שעזרו להם לשרוד את מתקפת 'המדינה האסלאמית'. נראה שאי-הוודאות והערפל האופפים את המזרח התיכון כבדים יותר מאלה שהכרנו בעשורים הקודמים. מציאות זו, שבמסגרתה מתנהל המאבק ב'מדינה האסלאמית', אינה פשוטה עבור מקבלי ההחלטות בעולם. עם זאת, חידוד המתחים והתגברות האלימות בין הגורמים השונים באזור עשויים דווקא לקרב את הקהילה הבינלאומית לנקודת זמן שבה יהיה עליה להחליט כיצד ברצונה להתמודד עם האתגרים שמזמן האזור.

ארצות הברית – למרות הירידה בכוחה ובמעמדה, כפי שהיא נתפסת בעולם – היא עדיין המעצמה המובילה והחזקה ביותר. השאלות הקשות העולות מהאתגר שמציבה עליית 'המדינה האסלאמית' ומהאתגר הכרוך בסוגיית הגרעין האיראני מונחות לפתחו של הממשל האמריקאי. על ארצות הברית לנקוט מדיניות החלטית כדי לחזק את הקואליציה שבהובלתה, ולהגביר את נחישות חברותיה להביס את 'המדינה האסלאמית', בד בבד עם המשך המאמץ להגיע להסכם עם איראן בנושא הגרעין, שלא ייתפס ככניעה לרצונותיה של איראן רק כדי שהיא תשתף פעולה בלחימה ב'מדינה האסלאמית'.

השלכות לעתיד

הזעזוע העובר על המזרח התיכון יוצר מידה רבה של אי-ודאות לגבי העתיד. משטרים ומנהיגים אינם יודעים אם ישרדו מן המשבר, או מי יהיו שכניהם וכיצד ישורטטו הגבולות. גם במדינות שיציבותן לא נפגעה עד כה מהמשבר קיים חשש שיתפתחו משברים פנימיים בעתיד, או שהזעזועים אצל שכנותיהן יזלגו ויתפשטו גם לשטחיהן. בתנאים כאלה ממשלות מתקשות לתכנן את צעדיהן, ולקבל החלטות ארוכות-טווח שיושפעו מהמצב באזור.

סופו של המשבר אינו נראה באופק, והוא עלול להימשך שנים רבות. לפחות בארבע מדינות באזור – ובהן שתי מדינות מרכזיות כעיראק וסוריה – המצב החמיר בשנה האחרונה, וטרם נוצרו בהן תנאים שיכולים להביא להתייבבותן. במצב של היעדר בסיס להסכמה להסדר פוליטי בסוריה ובעיראק; של מאבק אלים בין שיעים לסונים ושל כורדים וקבוצות אתניות נוספות השואפים לעצמאות; של ארגוני טרור ג'האדיסטיים ומיליציות חמושות הצוברים עוצמה, ופועלים לא רק בעיראק ובסוריה אלא אף במצרים; של לחימה בין שבטים בתימן ובלוב; וכאשר אין באזור גורם מרכזי היכול להוביל את העולם הערבי להתייבבות, וגם איראן בוחשת בקלחת במדינות שונות – נמוכים הסיכויים לסיום קרוב של המשבר.

הופעתו המפתיעה של ארגון 'המדינה האסלאמית' החמירה את המצב. זהו ארגון טרור מהמאיימים ביותר שצמחו אי-פעם משום שהוא שולט על טריטוריה רחבה בלב המזרח התיכון, והצלחותיו בשטח הביאו לו מקורות כספיים גדולים וזרם של מתנדבים מהמזרח התיכון ומעבר לו, שהחזון שהציג קוסם להם. ההתארגנות הבינלאומית בהובלת ארצות הברית לבלימת הארגון נמצאת בראשיתה, וטרם הפגינה הצלחה משמעותית. הממשל האמריקאי מעריך שיידרשו שלוש שנים לבלימת 'המדינה האסלאמית' ולחיסולו. זו עלולה להתברר כהערכת חסר. תקיפות האוויר שבהן התמקדה

תגובתה של ארצות הברית עד כה מכאיבות אולי ל'מדינה האסלאמית', אך ספק אם ישיגו לבדן את המטרה, ובכל מקרה, בלימת 'המדינה האסלאמית' תדרוש גם שילוב של מאמצים מדיניים-כלכליים-חברתיים נמרצים מקבילים לשם בידודו והפרדתו מבסיס התמיכה הסונית בו. השגת היעד תדרוש זמן ניכר, שינוי גישה כלפי ההנהגה הסונית בעיראק והצגת אופק חדש בריישוב לאוכלוסיה הסונית בסוריה. בסופו של דבר, חולשותיו של 'המדינה האסלאמית' עשויות להביא לצמצום כוחו, אך המאמץ יהיה ממושך, ובכל מקרה, הארגון כנראה לא ייעלם לחלוטין.

התרחבות התופעה של מדינות כושלות במזרח התיכון הובילה להערכות בדבר התמוטטות הסדרי סייקס-פיקו, שנקבעו לפני קרוב למאה שנה והגדירו את גבולותיהן של המדינות בלב האזור. האפשרות של התמוטטות ההסדרים עלתה עוד לפני עשור בעיקר לגבי עיראק, שנראתה מתפוררת לאחר שהכורדים הצליחו להקים חבל אוטונומי בצפון-עיראק בעקבות מלחמת המפרץ הראשונה, וכשהתברר שהשיעים והסונים אינם מצליחים לבנות פיוס לאומי שיאפשר לשתי העדות לחיות זו לצד זו. רעיון הפיוס הלאומי נתקל בקשיים חמורים של אוכלוסיות עדתיות שונות המעורבות זו בזו, בקשיים בחלוקת הנכסים הכלכליים, במכשולים בפני בניית הכוחות הצבאיים ופירוק המיליציות החמושות העדתיות ובמידה גדושה של שנאה וחשדנות הדדית. כתוצאה מכך, הן בעיראק והן בסוריה לא ננקטו עד כה צעדים ממשיים לחלוקת המדינות או לתחילת הידברות בכיוון זה, וספק אם הצדדים היריבים יגיעו לכך בעתיד הקרוב. האפשרות העיקרית שיש סיכוי להתממשותה בעתיד היא התפתחות האוטונומיה הכורדית לכלל ישות עצמאית, אלא שגם זו נתקלת בקשיים ובהתנגדות בתוך עיראק ומצד שכנותיה, ולכן התקדמות בכיוון זה לא תהיה מהירה, כנראה.

ישראל אינה מנותקת מהשלכותיו של המשבר האזורי. עצם עיסוקן של מדינות ערביות רבות בבעיות הפנים שלהן נוח לישראל. חולשתן של עיראק וסוריה הביאה רווחים לישראל, שכן יכולותיה הצבאיות של עיראק נעלמו והמעט שנותר מהן אינו מאיים על ישראל, וגם יכולותיו של צבא סוריה נפגעו בצורה קשה. ערעור הביטחון בחצי-האי סיני הביא לשיפור בתיאום הביטחוני בין מצרים לישראל ותרם לחיזוק יציבותם של יחסי השלום בין מצרים לישראל, בעקבות הדחת משטר 'האחים המוסלמים' ועלייתו של אל-סיסי לשלטון במצרים. על כך נוסף חיזוק הקשרים הביטחוניים בין ישראל לירדן, תוך הבנה מצד בית המלוכה כי ישראל היא היחידה שתתייצב לצידה של ירדן בעת איום חיצוני ממשיל עליה.

בהקשר זה עולה שאלת השפעתו של המצב בסוריה ושרידותו של משטר אסד על ביטחונה של ישראל ועל האינטרסים שלה. ישראל אינה מעורבת במאבק הפנימי בסוריה

ואין לה עניין להתערב בו, מעבר למניעת גלישתו לתחומי ישראל ועצירת העברתו של נשק איכותי מסוריה לחזבאללה. ישראל הצליחה לבנות יכולת הרתעה משמעותית כלפי סוריה, לפחות בכל הנוגע לגבול ברמת הגולן, ומזה שנים נמנעת סוריה מהתגרות בישראל מגבול זה, ואף נרתעה מתגובה באותם מקרים שישראל פגעה ביעדים סוריים. לעומת זאת, המצב שהתפתח בסוריה מאז 2011 יוצר סיכונים לישראל, בעיקר משום שהמאבק הפנימי בסוריה גולש לעתים לשטח ישראל – במכוון או במקרה – ותופעה זו עלולה גם להחמיר. מצב זה אינו רצוי לישראל משום שארגונים שונים הפועלים בסוריה, ובכללם חזבאללה, מתגרים בה מפעם לפעם, כשלישראל אין כתובת ברורה שבאמצעותה תוכל להתיע אותם מהמשך ההתגרויות. האירוע שבו פגעה ישראל בקבוצה של לוחמי חזבאללה ואנשי צבא איראנים באזור קוניטרה בסוף ינואר 2015, והתגובה של חזבאללה בחלוף שבוע בהר דב, פותחים פתח להרחבת העימות בין ישראל לחזבאללה, ואולי אף לעימות עתידי בינה לבין איראן.

יתר על כן, עלייתו של 'המדינה האסלאמית' וארגונים ג'יהאדיסטיים אחרים יוצרת סיכונים לישראל בטווח הארוך יותר, משום שהם רואים בה אויב ומטרה להתמודדות מהמעלה הראשונה. בשלב הנוכחי הם מציבים את ההתמודדות עם ישראל במקום נמוך בסדר העדיפויות שלהם, משום שכל תשומת לבם נתונה למאבק קשה מול כוחות בינלאומיים ומקומיים. אולם בשלב מאוחר יותר, אם וכאשר יתפנו ממאבק זה, הם עלולים לנסות לפגוע בישראל במישרין או בעקיפין. פגיעה כזו יכולה להתרחש באמצעות הפניית מאמצי טרור נגד יעדים ישראליים מכיוון סוריה, לבנון וסיני, ונגד יעדים יהודיים בעולם; ניסיונות חדירה לזירה הפלסטינית וניסיונות לערער את יציבות המשטר בירדן, שלישראל יש אינטרס אסטרטגי בשרידותו. ב־בזמן, האיום שמקרין 'המדינה האסלאמית' על מדינות האזור יכול גם ליצור הזדמנויות להידוק שיתוף הפעולה בין ישראל למדינות ערביות מתונות לשם בלימת איראן וארגונים ג'יהאדיסטיים. שיתוף פעולה כזה יכול גם להוות בסיס לשיפור היחסים בתחומים נוספים כדוגמת הכלכלה, המים והטכנולוגיה.